

”שכל המודה במצוות שרצים מודה ביציאת מצרים”

עיון בדיני טומאת שמונת השרצים לאור פשטי המקראות*

פתיחה

בתוך עולם הטומאה והטהרה של עולם החי, שונים באופיים ובפרטיהם דיני טומאת שרץ הארץ¹ משל שאר החיות:² מבין כלל השרצים, רק שמונה פרטים³ מטמאים; הורדת רף הטומאה מטומאת משא לטומאת מגע. במאמר זה ננסה לברר מדוע זכו שרצי הארץ למאפיינים ייחודיים אלה. למאמר שלושה חלקים:

בחלקו הראשון נבאר את הסדר והמבנה של פרק י”א בספר ויקרא ואת מקום פרשת השרצים בו. כפי שנראה, הפיצול שעושה התורה בין איסורי אכילת שרצי הארץ לבין דיני הטומאה, בא לדעתנו להדגיש את המסר המרכזי של הפרק – הרחקת האדם מן הטומאות הקיימות בעולם החי על ידי הלכות איסור והיתר, שבהן מצויים איסורי אכילה ודיני טומאה.

חלקו השני של המאמר עוסק בהבדלים השונים בין טומאת שמונת השרצים לטומאת נבלה. בשרץ הארץ, בשונה מבעלי חיים אחרים, האדם מואס, ואנו נראה כיצד מאיסת האדם בשרץ הארץ משפיעה על דיני הטומאה שלו.

* תודה לר’ ישי אדמנית על הערותיו החשובות לחידוד הדברים.

¹ טומאת נבלה בשרץ העוף ובשרץ המים דומה לטומאת נבלה של שאר חיות ובהמות, וראה רמב”ם שאר אבות הטומאה ד, א ושם, יד.

² גם עופות זכו לקטגוריה מיוחדת של טומאה – נבלת העוף מטמאת רק בבית הבליעה. על מאפייניה הייחודיים של טומאה זו לא נעמוד במאמר זה. להרחבה יעוין במאמרו של הרב מאיר שפיגלמן בדף קשר 281.

³ שמונת השרצים הם: חולד, עכבר, צב למינהו, אנקה, כוח, לטאה, חומט ותנשמת. במקורות חז”ל ישנם זיהויים שונים לחיות אלו, ותחת הקטגוריה של ‘הצב למינהו’ מרבים חז”ל במדרש את הסלמנדרה ובני הנפילים. לסיכום הדברים וזיהוי השרצים עם מיני השרצים המוכרים לנו כיום, ראה באתר האינטרנט של מכון היכל ישראל.

חלקו השלישי של המאמר עוסק ב'טיהור השרץ'. נראה כיצד לאור מסקנתנו בחלקים הקודמים, יכול היה רבי מאיר לטהר את השרץ בק"נ טעמים.

ויקרא יא – פרשת השרצים

את הנושאים ההלכתיים בהם עוסק הפרק ניתן לאפיין כך: בחלקו הראשון (א-כג) מופיעות הלכות הקשורות לדיני איסור והיתר בבעלי החיים הנאכלים על ידי האדם. בחלקו השני (כד-מ) עוסק הכתוב בדיני טומאה של נבלות בעלי חיים. בחלקו השלישי (מא-מז) חוזר הכתוב לעסוק בענייני איסור והיתר, שבהם עסק בראשית הפרק. חלוקה זו אומרת דרשני,⁴ שכן בנקל יכול היה הכתוב לסדר את ענייני הפרק באופן סימטרי, כך שחלקו הראשון של הפרק ימנה ארבע פרשיות ויעסוק בענייני איסור והיתר, ואילו חלקו השני יעסוק בדיני טומאה. אלא שלטענתנו, בכדי לקדם רעיון מסוים אודות היחס המשלים שבין דיני איסור והיתר לבין דיני הטומאה, בחרה התורה בסדר הדברים שלפנינו.

על פניו, ראיית דיני טומאה וענייני איסור והיתר כמשלימים זה את זה היא רעיון מחודש,⁵ שכן מדובר בשתי מערכות נפרדות: דיני הטומאה שייכים לעולם הקודש ואילו איסורי האכילה שייכים לעולם החול. כלומר, רק אדם הרוצה לבוא במגע עם הקודש צריך להישמר מן הטומאה,⁶ לעומת איסורי האכילה שהם איסורים קבועים אשר אינם תלויים בקודש, ועל כל אדם להישמר מאכילת מאכלות אסורות.

טומאה ואיסור והיתר כאמצעי ריחוק מטומאה

אולם, בניגוד לאמור, עולה כי איסורי האכילה ודיני הטומאה הם למעשה מערכת כללים אחת שמטרתה היא להרחיק את האדם מטומאות שונות הקיימות בעולם החי, כאשר לכל

⁴ תשובה דומה אך שונה לשאלה שאנו מעלים ניתן למצוא בשיעורו של הרב אלחנן סמט לפרשת שמיני, 'בין החיה הנאכלת ובין החיה אשר לא תאכל' (עיונים בפרשות השבוע, סדרה שנייה).

⁵ וראה דבריו של הרב סמט על ההבחנה שבין תורה שבכתב לתורה שבעל פה לעניין זה.

⁶ עיסוק בחיוב להישמר בטהרה מופיע בספר שיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין על מסכת טהרות, עמ' 9-23.

טומאה יש את אמצעי המעבר שלה – טומאת מאכלות אסורות עוברת באמצעות אכילה,⁷ וטומאת נבלות באמצעות מגע או משא. לטענה זו יש ביסוס בספרא, המציג את הערוצים השונים של טומאת שרצים:

וזה לכם הטמא בשרץ השורץ על הארץ החולד והעכבר והצב למינהו והאנקה והכח והלטאה והחומט והתנשמת, אלה הטמאים לכם בכל השרץ מה תלמוד לומר? לפי שנאמר לא תטמאו בהם ונטמתם בהם שומע אני טומאת הגויות, וטומאת הקדושות: ת”ל החולד והעכבר והצב למינהו (שמיני ה).

המדרש מדגיש כי הכתוב שנה וכפל את אזהרותיו בנושאי היטמאות לשמונת השרצים כדי ללמד כי מטרת כל האיסורים המופיעים בפרשה היא להרחיק את האדם מן הטומאה, באחד משני אופנים: מגע עם נבלת בעל החיים (’טומאת הגויות’), או אכילתו של בעל החיים (’טומאת הקדושות’⁸).

מכאן עולה השאלה מדוע בחר הכתוב להדגיש כי קיים קשר בין טומאת הגויות לטומאת הקדושות במקרה המיוחד של שמונה שרצים? תשובה לשאלה זו מופיעה בפסוקים החותמים את הפרשה:

אֵל תִּשְׁקְצוּ אֶת נִפְשֵׁיכֶם בְּכָל הַשָּׂרֵץ הַשָּׂרֵץ וְלֹא תִטְמְאוּ בָהֶם וְנִטְמַתֶּם בָּם: כִּי אֲנִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם וְהִתְקַדְּשֶׁתֶם וְהִיִּיתֶם קְדוֹשִׁים כִּי קְדוֹשׁ אֲנִי וְלֹא תִטְמְאוּ אֶת נִפְשֵׁיכֶם בְּכָל הַשָּׂרֵץ הָרָמֵשׂ עַל הָאָרֶץ: כִּי אֲנִי ה' הַמַּעֲלֶה אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לִהְיֶת לָכֶם לֵאלֹהִים וְהִיִּיתֶם קְדוֹשִׁים כִּי קְדוֹשׁ אֲנִי:

הכתוב מביא שני נימוקים לחיוב ההתרחקות מטומאות השרצים:

⁷ על השפעותיה של אכילת שרצים טמאים הרחיבו חז”ל. כך לדוגמה ”אדם מטמא עצמו מעט [על ידי אכילת שרצים; א”ב] מטמאים אותו הרבה” (יומא לא ע”א), ”עמי ארץ שרץ הם ובנותיהם שקץ” (פסחים מט ע”ב).

⁸ באופן דומה ביאר המלבי”ם בפירושו ’התורה והמצוה’ (פרשת שמיני קו): ”שא’ בא על טומאת הקדושות, ר”ל טומאת הנפש שהפוכו קדושה”. אולם, מדברי התוספתא בשבועות (א, ד), משתמע כי המונח ’טומאת הקדושות’ מוסב על השורף את אפר הפרה והמשלח את השעיר. ככל נראה צריך לומר כי חז”ל עשו שימוש במונח ’טומאת הקדושות’ לכל המקרים בהם מדובר בטומאה שאינה טומאת מגע או משא.

1. נימוק אונטולוגי – "ונטמתם במ". הקרבה לשרצים מטמאת את האדם, לא מאפשרת לקדושה לחול, והציווי "והייתם קדושים" אינו מתקיים.⁹
 2. נימוק היסטורי – "המעלה אתכם מארץ מצרים". מצרים נתפסת במקרא כסמל של שחיתות מוסרית, ואכילת שרצים היא הבט נוסף של שחיתות זו. השימוש שעושה הכתוב בביטוי 'המעלה אתכם' הוא ספרותי, ומטרתו היא להדגיש כי מאיסה בשרצים הרומסים על הארץ העלתה את עם ישראל מן התרבות המצרית המאוסה והמושחתת.
- כך גם בשאר המאכלות האסורות – עם ה' צריך להתרחק מכל הדברים המקרבים אותו לעולם הטומאה, וזאת בשני מעגלים: איסורי אכילה – 'טומאת קדושות', ואיסורי מגע – 'טומאת גויות'.
- ברם, כפי שנראה לקמן לאור דברי חז"ל, מהלכנו טעון הסבר, שכן בעיני חז"ל טומאת השרצים היא חידוש, ולכן לא ברור מדוע ניתן היה ללמוד מטומאה זו לגבי שאר הטומאות מעולם החי.

טומאת שרצים וטומאת נבלות

כפי שבארנו לעיל, טומאת השרצים, על פי ויקרא יא, היא מודל ממנו ניתן ללמוד לגבי שאר איסורי האכילה ואיסורי המגע בבעלי החיים אותם תפס הכתוב כטמאים. בספרות חז"ל מכונה טומאת שמונת השרצים כטומאה 'קלה' ביחס למקבילתה – טומאת נבלה. בטבלה הבאה נשווה בין מספר הלכות בטומאות השונות וננסה לעמוד על השווה והשונה ביניהן:¹⁰

⁹ ראה ב"מ סא ע"ב, ועוד בתורת כהנים שמיני ה, י. ובשינוי קל אך חשוב בילקוט שמעוני רמז תקמו, ובפירוש הרש"ר הירש ויקרא יא, מ.

¹⁰ מקורות לקריטריונים שבטבלה: דרך מעבר הטומאה וקבוצת הפרטים הכלולים בה – ויקרא יא; שיעור הטומאה – תוספתא שבועות א, ד; טומאה במצב סירחון – בכורות סג ע"א; זמן תחילת הטומאה – חולין דף קכו ע"א בילפותא בשרצים "טמאים הם לכם"; מצב הגוויה בזמן ההיטמאות – משנה נדה נד ע"ב; ע"ז סח ע"ב בילפותא "במותם – כעין מותם". רמב"ם שאר אבות הטומאה א, יג; ד, יב; מעמד הדם – מעילה יז ע"א; רמב"ם שאר אבות הטומאות ד.

הקריטריון	שרץ	נבלה
דרך מעבר הטומאה	מגע	מגע ומשא
שיעור הטומאה	עדשה	זית
טומאה במצב סירחון	מטמא – השרץ נחשב סרוח מעיקרו	נבלה סרוחה אינה מטמאת
קבוצת הפרטים הכלולים בטומאה	שמונת השרצים	כל בעלי החיים
זמן תחילת הטומאה	בשלב ראשוני, עוד לפני היווצרות צורת שרץ	נדרשת צורת נפל
מצב הגוויה בזמן קבלת הטומאה	קיימת דרישת לחות, אבל אם הגוף קיים, נטמא אף ביבש ¹¹	קיימת דרישת לחות
מעמד הדם	דמם כבשרם לעניין צירוף לשיעור טומאה, גם אם אין בבשר שיעור עדשה	לא ברור. לגבי חלקים דומים כגון חלב, מטמאים אם הם מחוברים לבשר בשיעור כזית

כפי שניתן לראות מן הטבלה, המוקד בטומאת נבלה הוא בבשר המטמא רק כאשר הוא קרוב לצורתו הראשונית. מקור הדברים הוא בדרשת הכתוב 'וְכִי יָמוּת מִן הַבְּהֵמָה', מכאן למדו חז"ל שבהמה מטמאת רק כאשר מצבה בשעת המיתה הוא 'כעין מיתה'. לכן בשר נבלה שיבש אינו מטמא.

מאיך גיסא, בשרצים, החשיבות כי בשר השרץ יהיה במצבו הראשוני, 'כעין מותו', פחותה. בניגוד לקביעה ההחלטית של המשנה בנדה (נו ע"א) כי השרץ מטמא כאשר הוא לח, קיים ערוץ נוסף לטומאת שרץ והוא 'תואר שרץ'. ריש לקיש ורבא סוברים כי שרצים ששלדתם קיימת, כגון 'זבגי דמחוזא' (צבי מחוזא), מטמאים אף לאחר שבשרם יבש. המקור לדבריהם הוא דרשת רשב"י – 'כָּל הַנֶּגַע בְּהֵם בְּמָתָם', לאמור, תואר השרץ עודנו קיים, ואף על פי שבשרו יבש, נחשבת נגיעה בשלדו כנגיעה בו.

¹¹ על פי שיטת ריש לקיש בנדה נו ע"א – מן התורה, וכך סברו התוספות בחגיגה יא ע"א. על פי שיטת הרמב"ם בשאר אבות הטומאה ד, יב – מדברי סופרים.

היקף דיני טומאת שרצים¹²

ביטוי נוסף לייחודם של איסורי שרצים ניתן למצוא בגמרא בע"ז (סח ע"ב). הגמרא דנה במקרה שבו נפל עכבר לתוך חבית שיכר, ומכריעה שהחבית נאסרת, למרות שהעכבר נותן טעם לפגם, ובדרך כלל מאכל אסור שנתן טעם במאכל אחר אוסר אותו רק אם השביח את טעמו. הגמרא (על פי הסברו של רש"י) מנמקת הסבר זה בכך שאיסור שרץ הוא "חידוש שחידשה התורה" – לא היה צורך לאוסרו, מכיון שגם בלי האיסור אנשים בדלים ממנו. מכך שהתורה אסרה את השרצים למרות שלכאורה אין בכך צורך, ניתן ללמוד שהאיסור אינו איסור אכילה רגיל, אלא איסור מורחב, הנוהג גם במקרה של נתינת טעם לפגם.¹³

ניתן להבין שהטעם לאיסור המיוחד הוא ששרצים אמנם מאוסים על ידי האדם, אך תיעוב טבעי זה אינו מוחלט, ורמז לדבר נמצא בפסוקים – כפי שמעיד הכתוב אכילת השרצים הייתה מתועבות מצרים. דבר זה הביא את חכמים להבנה כי אף שהשרצים נתפסים בענייני האדם כדבר המאוס מעיקרו, מאחר שהיו תרבויות שהחשיבו אותם לאוכל – מקבל השרץ מעמד של איסור אכילה על אף מאיסותו.

במילים אחרות, איסור אכילת שרצים מורחב לא בגלל החשש שמא הוא יפרץ ואנשים מתוכנו יתפתו לאכול שרצים, אלא הוא כעין הצהרה וסמל של התרחקות מתרבות מתועבת. לכן אסרה התורה את השרץ כאובייקט ללא תלות בשאלה האם הוא ראוי לאכילה, מכיוון שבתרבויות ההן הוא "עולה על שולחן מלכים" (ע"ז סח ע"ב), ובניגוד לאיסורי אכילה אחרים שאסורים רק במקרה שבו אינם מאוסים – אכילת שרץ אסורה גם במקרה שבו היא מאוסה, וכן תערובת נאסרת בנתינת טעם לפגם.

כיוון נוסף המצוי גם הוא בפסוקים ומסביר מדוע קיבל איסור שרצים מעמד עצמאי וחריג הוא נושא הקרבה – מכיוון שהשרצים מצויים בסביבתו הקרובה של האדם (כפי שמשתקף גם בדברי הכתוב, המתייחס למגעם של השרצים בכלים שונים),¹⁴ הוא עלול

¹² פיסקה זו התבררה והתלבנה בעקבות הערותיו המחכימות של ידידי ר' ישי אדמנית.

¹³ אמנם, בעלי התוספות חולקים על פירוש זה. בניגוד לרש"י – הסובר שהחידוש בשרץ הוא שלא היה צורך לאוסרו, סוברים התוס' שהחידוש הוא שהשרץ נאסר למרות שהיה אמור להיות מותר על פי ההיגיון ההלכתי המקובל משום שהוא בהכרח בעל טעם פגום. עם זאת, ייתכן שגם התוס' יסכימו עם המהלך המובא בגוף המאמר, אך יסבירו שהגמרא אינה עוסקת בנושא שלנו – טעם הדין, אלא בגדרו ההלכתי של הדין.

¹⁴ רב האי גאון הקדמה לטהרות; רש"ר הירש ויקרא יא, מו.

להתרגל אליהם ולהפסיק למאוס בהם.¹⁵ לפי כיוון זה העובדה שהתורה טרחה לאסור אכילת שרצים למרות שלכאורה אין בכך צורך, כי האדם מתרחק מהם באופן טבעי, מלמדת אותנו שהתרחקות טבעית זו אינה מוחלטת. לפי כיוון זה, התורה מרחיבה את האיסור מתוך חשש מציאותי שאנשים החיים בתרבות שלנו יתפתו לאכול שרצים.

טיהור השרץ

לסיום, כפי שראינו לעיל, סיווגם של שמונת השרצים תחת קטגוריה עצמאית של דיני טומאה נובע מתוך חידוש שחידשה התורה. עדות לכך שחכמים לאורך הדורות התייחסו לטומאת שמונת השרצים כטומאה מחודשת ניתן למצוא בסיפור שאותו מביאה הגמרא בעירובין אודות רבי מאיר:

אמר רבי אחא בר חנינא: גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שאין בדורו של רבי מאיר כמותו, ומפני מה לא קבעו הלכה כמותו – שלא יכלו חבריו לעמוד על סוף דעתו. שהוא אומר על טמא טהור ומראה לו פנים, על טהור טמא ומראה לו פנים (יג ע”ב).

מדוע לא ירדו חכמים לסוף דעתו של רבי מאיר? רש”י¹⁶ מסביר שזאת משום שדרכו של רבי מאיר הייתה לעשות דיונים היפותטיים בלשון הלכתית, שככל הנראה הבולט שבהם הוא הדיון בטיהור השרץ:

תנא: תלמיד ותיק היה ביבנה שהיה מטהר את השרץ במאה וחמשים טעמים.

לרבי מאיר היו מאה וחמישים נימוקים לטיהור השרץ שנעלמו מאתנו. עולה השאלה אלו שרצים היה רבי מאיר מטהר. רש”י סבור כי מדובר בשמונת השרצים שאסרה התורה.¹⁷ הרמ”א בשו”ת שלו (קז)¹⁸ מצדד בשיטת רש”י, ומסביר כי מאחר ומעיקר הדין טומאת שמונת השרצים היא חידוש שחידשה התורה (הרי מסברה כל השרצים היו צריכים להיות טהורים), הבין רבי מאיר שיש למעט את ההלכות העוסקות בשמונת השרצים ככל הניתן.

¹⁵ בהמשך עומדת הגמרא על ההבדל בין איסורי אכילה לדיני טומאה וטהרה בהקשר זה, וקובעת שלגבי טומאה יש גזירת הכתוב מיוחדת ששרץ מטמא רק בעודו לח, ולא כאשר הוא יבש, בדומה לשכבת זרע, שגם ממנה בני אדם בדלים, אולם טומאתה אינה מורחבת בשל כך למקרה שבו היא יבשה. ייתכן שההבדל נובע מההבדל בין תחושת הדחיה ממגע בדבר מאוס לבין תחושת הגועל מאכילתו.

¹⁶ תוס’ (שם ד”ה שיועד לטהר) חולק על רש”י ומראה כיצד יש נפקא מינה הלכתית לדיון זה.

¹⁷ תוס’ שם סבור כי רבי מאיר רצה לטהר את שמונת השרצים מטומאת נבלות.

הרמ"א בשו"ת שלו לא נותן דוגמאות כיצד ניתן היה למעט בהלכות שמונת השרצים, ותשובה אפשרית לדבר מופיעה אצל בעל שו"ת הלכות קטנות.¹⁹ בעל שו"ת הלכות קטנות מבאר כי השתדלותו הגדולה של רבי מאיר לטהר את השרץ נבעה ככל הנראה מקיומן של צורות דו-חיים שזיהוין כשרץ הארץ או כשרץ הים מוטל בספק. מחד גיסא, אותם דו-חיים חיים בים, ובשל כך מסתבר שהיו צריכים לקבל את דין שרץ הים, אך מאידך גיסא הם בעלי גפיים המאפשרים להם לשהות ולרמוש על האדמה. רבי מאיר שטיהר את השרץ בק"נ טעמים, ככל הנראה עסק בדו-חיים אלה, שאותם רצה לסווג כמשפחת שרצי המים וממילא לטהרם.

לסיכום הדברים נאמר כך: מעיון בפרשייה בויקרא יא נמצאנו למדים כי התורה נתנה יחס מיוחד של הבדלות מקבוצת שמונת השרצים. חז"ל כינו את אותו יחס מיוחד כחידוש שחידשה התורה, ובעקבות כך פיתחו מערכת ייחודית של חיובי טומאה לשמונת השרצים. מערכת שאותה רבי מאיר צמצם בק"נ טעמים, לקבוצה מסוימת של שרצים עמדה אותה אימצו גם הפוסקים האחרונים, שהתקשו בטקסונומיה של זיהוי בעלי החיים השייכים לקבוצה זו.

טיהור השרץ של רבי מאיר בק"נ טעמים הפך ברבות השנים למשל ושנינה בפי פוסקים הוגים וסופרים, למהלך שבו האדם באמצעותו כוחו האינטלקטואלי יכול להפוך שחור ללבן. ברם כפי שנראה מהסקירה שאותה הצגנו דומה שמהלכו של רבי מאיר לא היה אוונגרדי ומיוחד, הוא שימר תפיסה שלפיה התורה צוותה להיבדל מבעלי חיים מסוימים בהיותם סמל לתרבות מצרים בשל שיקוצם המיוחד. 'טיהור השרץ' עניינו לא להגזים ולהחמיר יתר על מידה בדברי תורה, לצמצם את הלהט הדתי לאסור דברים מותרים, ולא להפוך גופי תורה לביטוי של רצונות האדם לאסור דברים עליהם לא צוותה התורה. זהו כוחו של רבי מאיר שהאיר עיני חכמים ולימדם להסתכל על העולם בצורה מאוזנת וביקורתית, בבחינת "תוכו אכל וקליפתו זרק".²⁰

¹⁸ ראה שו"ת הרמ"א (קז): "דאע"ג דהתורה כתבה דהשרץ מטמא, מכל מקום נמעט וטומאתו בכל מה דאפשר, מאחר דמדינא היה טהור לגמרי רק שחידשה בו התורה שהוא טמא אין לך בו אלא חידוש".

¹⁹ שו"ת הלכות קטנות ח"א, רנה; וראה עוד משבצות זהב יו"ד פג.

²⁰ וראה בפירוש אור החיים לדברים יב, ב.